

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.007>

BOLALAR NUTQINING YOSH JIHATDAN SOTSIOLINGVISTIK XOSLANISHI (O'ZBEK VA TURK BOLALAR NUTQI MISOLIDA)

Iroda Bahronova,

*NavDU Tillar fakulteti Lingvistika mutaxassisligi
magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar nutqining yosh jihatdan shakllanishining sotsiolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Bolaning nutqiy rivojlanishi individual psixologik, ijtimoiy muhit, oilaviy muloqot hamda ta'lim-tarbiya jarayoni bilan uzviy bog'liq holda kechishi yoritiladi. Shuningdek, bola nutqining yosh davrlari, lug'at boyligining ortishi, talaffuzdagi o'zgarishlar va muloqot madaniyatining shakllanishi ilmiy manbalar asosida izohlanadi va misollar orqali tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: individ, bola nutqi, yosh xususiyatlari, sotsiolingvistik xoslanish, muloqot, til rivojlanishi, talaffuz, lug'at boyligi.

Аннотация. В данной статье анализируются возрастные особенности формирования детской речи и её социолингвистические характеристики. Освещается, что речевое развитие ребёнка протекает в тесной взаимосвязи с индивидуально-психологическими особенностями, социальной средой, семейным общением, влиянием сверстников, а также процессами обучения и воспитания. Кроме того, на основе научных источников рассматриваются возрастные этапы развития детской речи, расширение словарного запаса, изменения в произношении и формирование культуры общения.

Ключевые слова: речь, детская речь, индивид, возрастные особенности, социолингвистическая специфика, коммуникация, развитие языка, произношение, словарный запас.

Abstract. This article analyzes the age-related development of children's speech and its sociolinguistic characteristics. It highlights that a child's speech development occurs in close interaction with individual psychological factors, the social environment, family communication, peer influence, and educational processes. Furthermore, based on scientific sources, the study explains the developmental stages of children's speech, the expansion of vocabulary, changes in pronunciation, and the formation of communicative competence and speech culture.

Keywords: speech, children's speech, individual, age-related characteristics, sociolinguistic features, communication, language development, pronunciation, vocabulary growth.

Bugungi kunda bolalar nutqining rivojlanishiga oid bir qator tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Bola nutqining yosh jihatdan sotsiolingvistik xoslanishi jahon va o'zbek tilshunoslari tomonidan turli yo'nalishlarda o'rganilgan. Mazkur tadqiqotlarda bola nutqining o'ziga xos xususiyatlari, jumladan, yosh bosqichlari, talaffuz imkoniyatlari, lug'at boyligi, grammatik qurilmalarni o'zlashtirish darajasi va muloqotga kirishish qobiliyati alohida tahlil qilingan.

Nutqning rivojlanishi hamda buzilishi bolaning hissiy-emotsional, ijtimoiy muloqot doirasida yuzaga keladi. Bolada til birliklarini o'zlashtirishning to'rtta nazariyasi mavjud:

1) tug'ma; 2) taqlid; 3) hissiy; 4) aqliy²⁴.

Tug'ma o'zlashtirish bu irsiyat bilan bog'liq jarayon hisoblanib, ota-onaning qobiliyatlari bevosita bolaga o'tadi. Ota-onadagi intellekt, qiziqish ma'lum miqdorda farzandlariga ham ta'sir qiladi va vaqt o'tgan sari bu qobiliyatlar yuzaga chiqadi.

Taqlidiy o'zlashtirish bu bola atrof-muhitdan, tengdoshlaridan o'rganadigan, ularga taqlidan o'zlashtiradigan jarayondir. Ushbu davr, asosan, 1-1,5 yoshdan boshlanadi, bola kattalarning xatti-harakatlari, so'zlarini taqlidan takrorlaydi.

Hissiy o'zlashtirish bolaning emotsional holati bilan bog'liq bo'lib, homiladorlik jarayonidayoq shakllanadi. Bunda bola onasini eshitadi, ruhiy kechinmalari, hissiyotlarini his qiladi.

Aqliy o'zlashtirish kognitiv rivojlanish bilan kechadigan jarayondir. Harakatli o'yinlar, jonli muloqot va suhbat natijasida bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Har bir bola individual rivojlanish xususiyatiga ega bo'lib, uning nutqiy qobiliyati ham turlicha shakllanadi. Bolalar nutqining rivojlanishi nafaqat biologik va psixologik jarayon, balki ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liq bo'lgan sotsiolingvistik hodisadir. Chunki bola nutqi oiladagi muloqot uslubi, atrof-muhitdagi kishilarning muomala madaniyati, bog'cha va maktab davridagi kommunikativ vaziyatlar, shuningdek, tengdoshlar bilan munosabat jarayonida shakllanadi.

Olimlar bola nutqining shakllanish bosqichlarini turlicha tasniflaydilar. Masalan, G.L.Rozengrad-Pupko bu davrni ikki bosqichga ajratadi:

1. Tayyorlov davri – 2 yoshgacha;
2. Nutqning mustaqil shakllanish davri.²⁵

A.N.Leontev esa bola nutqining shakllanishini to'rt davrga bo'lib ko'rsatadi:

1. Tayyorgarlik davri – 1 yoshgacha;
2. Bog'chagacha bo'lgan davr – 3 yoshgacha;
3. Maktabgacha bo'lgan davr – 7 yoshgacha;

²⁴https://www.academia.edu/113775609/Language_Education_Development_in_Children.

²⁵Розенгарт-Пупко Г. Л. Формирование речи у детей раннего возраста. – М. 1963. – 56 с.

4. Maktab davri – 7 yoshdan so‘ng²⁶.

A.N.Leontev nuqtayi nazaridan yondashadigan bo‘lsak, har bir bola alohida shaxsiy rivojlanuv xarakteriga ega bo‘lganligi sababli uning nutqiy rivojlanish jarayoni ham turlicha kechadi. Nutq rivojlanishining ilk yillarida bola tovushlar dunyosiga moslashadi, atrofdagilarning ovozi, intonatsiyasi va so‘zlashuv ohangiga taqlid qila boshlaydi. Bu davrda bolaning asosiy kommunikativ vositasi yig‘i hisoblanadi. Bola o‘z ehtiyojini dastlab yig‘i, imo-ishora, mimika va tovushlar orqali ifodalaydi.

Ayrim bolalar taxminan **1 yosh** atrofida dastlabki so‘zlarini ayta boshlasa, ba’zilar 1 yoshdan keyin gapira boshlaydi. 1 yoshdan 2 yoshgacha bo‘lgan davrda bola bir so‘zli jumlar orqali fikrini ifodalashga harakat qiladi. Masalan, “*ber*”, “*ol*”, “*dada*”, “*ona*”, “*suv*”, turk bolalar nutqida “*ver*”, “*al*”, “*baba*”, “*anne*”, “*su*” kabi so‘zlar butun bir gap vazifasini bajarishi mumkin. **1,5 yoshdan 2 yoshgacha** esa ikki so‘zli gaplar paydo bo‘ladi: “*Nana, mana*” (ko‘rsatish), “*Suv ber yoki buva bey*” (istak), “*Pishi miyav, barra ba-a, dizi di-dit*” (tovushga taqlid), turk tilida esa “*bu, su, o*”(ko‘rsatish), “*baba gel*”, “*anne al*”, “*su ver*” (buyruq), **havlayan** (hav-hav – it ovozi), **tık tık** (taq-taq, taqillagan eshik ovozi). **2 yosh oxiriga** kelib, ya’ni kichik yosh davrida bola 2–3 so‘zdan iborat sodda gaplarni tuza boshlaydi va shu orqali o‘z ehtiyoj hamda istaklarini aniqroq ifodalaydi: “*Men koptok o‘ynayapman*” (fe’l shakllarini hosil qilish), “*Dadam ishga ketti*” (sodda fe’lli gap), “*Katta o‘yinchoq kelli*” (sifat va otli birikma). Turk bolalari ham 2 yoshda 50 tadan 200 tagacha so‘zlarni biladi va qo‘llay boshlaydi. Bu yoshda buyruq fe’llarni yaxshi tushunadi, bajaradi, kishi ismlarini ayta oladi, “*ben*”, “*benim*” kabi olmoshlar nutqida faol ishtirok etadi: “*Babam çalışıyor*”, “*Annem nerede?*”, “*Araba gelir*”, “*Benim topum*”. O‘rta yosh davriga kelib, bolada atrof-muhit, kishilar va tabiatga nisbatan munosabat o‘zgaradi, qiziqish ortadi. “*Nega unday bo‘ladi?*”, “*Nega osmon moviy rangda?*” kabi savollariga javob qidira boshlaydi. **3–5 yoshli** bola nutqida: “*Oyi, nega quyosh ertalab chiqadi? Kechasi oymomo chiqqandi-ku?*”, “*Abla, bulutlar neden gökyüzünde? Yere inselerdi ne olurdu?* (sabab-oqibat so‘roqlari), “*Bugün bog‘chada biz rasm chizdik, keyin ovqat yedik*”, “*Bugün anaokulunda resim yaptık ve ardından yemek yedik*”(voqealarni ketma-ket tushuntirish), “*Men katta bo‘lsam, askar bo‘laman*”, “*Büyüyünce doktor olacağım*” (kelajak haqida fikr) jummalari uchraydi.

5–7 yosh maktabgacha yosh davri hisoblanib, bola nutqi ancha boyiydi va murakkablashadi. Eshitganlari asosida ertak to‘qish va uni hikoya qilish qobiliyati shakllanadi: (“*Bir bor ekan, bir yo‘q ekan. Qadim-qadim zamonda bir qizil qalpoqcha bo‘lgan ekan...*”), (“*Bir varmış, bir yokmuş... Çok ama çok eskiden, kırmızı başlıklı kız varmış...*”), murakkab qo‘shma gaplardan faol foydalanish kuzatiladi: (*Ukam yangi o‘yinchoq oldi, chunki eskisi yo‘qolib qolgan edi, biz uni topolmadik*), (*Küçük kardeşime yeni bir oyuncak aldık çünkü eski oyuncagı kaybolmuştu ve onu bulamamıştık.*).

Bola nutqi ijtimoiylashuv jarayoni asosida rivojlanib boradi. Bolaning psixologik farovonligi uning nutqiy, aqliy, ruhiy, hissiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. **Bu**

²⁶Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – М. 1969. – 216 с.

jarayon esa muloqot natijasida o‘z ta‘sirini namoyon qiladi. Muloqot jarayonida so‘zlovchi tomonidan aytilgan fikr doim ham ko‘zlanganidek tushunilmasligi mumkin, chunki bola ma‘lum yoshga qadar aytilgan xabarning ma‘nosini kattalardek anglamaydi. Bunda so‘zlovchining idroki, saviyasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Muloqotga kirishishda bolaning psixologik xotirjamligi hamda nutq elementlarini muqobil qo‘llashga xizmat qiluvchi quyidagi omillar kuzatiladi:

a) kognitiv rivojlanish – bolaning fikrlash, aqliy qobiliyatini o‘z ichiga olgan intellektual o‘rish. Kognitiv o‘rishni ijobiy rag‘batlantirish uchun intellektual bilim juda muhim ahamiyatga ega.

b) hissiy-emotsional rivojlanish – bolaning ruhiy holati, jahli chiqishi, xursandchilik holati, buyruq, iltimos qilish vaqtidagi holati. Kichik yoshdagi bolalar o‘zlari istagan biror buyum yoki narsani olishni istaganda turlicha emotsional holatga kiradi va istaklarini turli mimikalar orqali ifodalaydi.

Bu bosqichda kattalarning bola bilan qanday muloqot qilishi muhim ahamiyatga ega. Aksariyat ota-onalar bola bilan “bolalarcha” gaplashadi, so‘zlarni ataylab buzib talaffuz qiladi. Natijada bola ham noto‘g‘ri talaffuz shakllarini o‘zlashtirishi mumkin. Masalan, ayrim bolalar “s” tovushi o‘rnida “sh”; “r” tovushi o‘rnida “y” yoki “l” tovushini qo‘llaydi. Bunday talaffuz xatolari ba‘zan so‘z ma‘nosining noto‘g‘ri tushunilishiga olib keladi.

Turk bolalar nutqi misolida qaraydigan bo‘lsak, fonetik belgilar va tovushlardagi kichik farqlar so‘z ma‘nosini o‘zgartirishi mumkin: *sınır* – “*chegara*”, *sinir* – “*asab*”; *olmak* – “*bo‘lmoq*”, *ölmek* – “*o‘lmoq*”; *koku* – “*hid*”, *köku* – “*ildiz*” kabi²⁷. Bu kabi misollar bolalar nutqida tovushlarni to‘g‘ri farqlash va talaffuz qilish muhimligini ko‘rsatadi.

3 yoshdan boshlab bola rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi. Ayni shu davrda bolaning bilish qobiliyati, kuzatuvchanligi va nutqiy faolligi sezilarli darajada ortadi. Bola atrof-muhitdagi insonlar, buyumlar, hodisalar, ranglar, shakllar va turli xususiyatlarni nomlay boshlaydi. U savollar berish orqali voqelikni anglashga harakat qiladi, xohish va ehtiyojlarini erkinroq bildiradi. Bu yoshda bolaning so‘z boyligi taxminan 900–1000 ta so‘z atrofida bo‘lishi mumkin.

3–4 yosh oralig‘ida bog‘cha yoshidagi bolalar nutqi tez boyib boradi. Ular tengdoshlari bilan faol muloqotga kirishadi, o‘yin jarayonida turli rollarni bajaradi, yangi so‘z va iboralarni o‘zlashtiradi. Bu davrda bolaning sotsiolingvistik tajribasi kengayadi. Chunki bola oilaviy muloqot doirasidan chiqib, bog‘cha, mahalla, tengdoshlar guruhi kabi yangi ijtimoiy muhitlar bilan tanisha boshlaydi. Natijada uning nutqida salomlashish, murojaat qilish, iltimos bildirish, javob qaytarish kabi kommunikativ birliklar shakllanadi.

Maktabgacha bo‘lgan davrda, ya‘ni 7 yoshgacha bolalar ancha boy nutqqa ega bo‘ladilar. Bu davrda ular voqealarni izchil bayon qilish, ertak yoki hikoyani qayta so‘zlab berish, savollarga to‘liq javob berish, o‘z fikrini sodda gaplar orqali tushuntirish

²⁷ Muxammadiyeva S. O‘zbek va turk tili maktab darsliklarida fonetik materiallar haqida // Globallashuv davrida turkologiya masalalari va ta‘lim. – Toshkent, 2025. – B. 165.

ko‘nikmalarini egallaydi. Aksariyat bog‘cha yoshidagi bolalar maktabga tayyor holda boradi, alifbodagi harflarni va so‘zlarni o‘zlashtirishga qiziqish bildiradi.

Maktab davri 7 yoshdan so‘ng boshlanadi. Bu bosqichda bola nutqi yanada tizimlashadi. U kattalarga xos savollar bilan murojaat qiladi, sabab-oqibat munosabatlarini tushunishga intiladi, o‘z fikrini asoslashga harakat qiladi. Maktab muhitida bola adabiy til me‘yorlarini o‘zlashtiradi, yozma nutq shakllanadi, rasmiy va norasmiy muloqot vaziyatlarini farqlay boshlaydi. Shu jihatdan maktab davri bola nutqining nafaqat lingvistik, balki sotsiolingvistik rivojlanishida ham muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda ota-ona bola bilan ko‘proq suhbat qurishi, uni tinglashi va vaziyatdan kelib chiqib to‘g‘ri maslahat berishi maqsadga muvofiqdir. Turk oilasi misolida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak:

“Baba: Bugün okul nasıl geçti Ali? En çok hangi dersi sevdin?”

Ali: Matematik güzeldi baba. Ama teneffüste arkadaşım ile biraz tartıştık, kafam bozuldu.

Anne: Anladım canım. İstersen anlat dinliyorum, neye üzüldün?

Ali: Oyun oynarken topu bana vermedi, ben de biraz bağırdım.

Baba: Öfkelenmek normal ama bağırarak yerine onunla konuşmayı deneyebilirdin, ne dersin?

Ali: Haklısın baba, yarın yanına gidip özür dilerim”.

Yuqoridagi misolda maktab yoshidagi Ali ismli bola bilan suhbat keltirilib, unda bolaning qiziqishlarini o‘rganish (*Bugün okul nasıl geçti Ali? En çok hangi dersi sevdin?*), uni tinglash (*İstersen anlat dinliyorum, neye üzüldün?*), bolaning ruhiy holati (*Oyun oynarken topu bana vermedi, ben de biraz bağırdım*), maslahat (*Öfkelenmek normal ama bağırarak yerine onunla konuşmayı deneyebilirdin, ne dersin?*), maqsad (*Haklısın baba, yarın yanına gidip özür dilerim*) mazmunidagi fikrlarni ko‘rish mumkin. Asosiysi, ota tomonidan vaziyat keraklicha o‘rganilib, farzandiga muammo o‘rniga yechim taklif qilindi.

Xulosa qilib aytganda, bolalar nutqining yosh jihatdan sotsiolingvistik xoslanishi murakkab va bosqichma-bosqich kechadigan jarayondir. Bola nutqi biologik yetilish, psixologik rivojlanish, oilaviy muhit, ta’lim-tarbiya jarayoni va ijtimoiy munosabatlar ta’sirida shakllanadi. Har bir yosh bosqichida bolaning lug‘at boyligi, talaffuzi, grammatik qurilmalardan foydalanishi va muloqotga kirishish qobiliyati o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Shu sababli bolalar nutqini o‘rganishda yosh xususiyatlari bilan bir qatorda ijtimoiy muhit omillarini ham hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Розенгарт-Пупко Г. Л. Формирование речи у детей раннего возраста. – М. 1963.
2. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – М. 1969.
3. Abduqayumova Sh. Bolalar nutqi rivojlanishining psixolingvistik talqini. – Academic Research in Educational Sciences, 2023, №6.
4. Fayzullayeva M. Nutq rivojlantirishning psixolingvistik ta’limiy asoslari. – Journal of New Century Innovations, 2023, №30(3).

5. Hayotova M.F. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish. – Ilmiy maqola, 2024.
6. Iskandarova G. Maktabgacha yoshdagi bolalarning muloqotga kirishish xususiyatlari // O‘zbek tilshunosligida psixolingvistik tadqiqotlar to‘plami, 2021.
7. Muxammadiyeva S. O‘zbek va turk tili maktab darsliklarida fonetik materiallar haqida. – “Globallashuv davrida turkologiya masalalari va ta’lim”, 2025.
8. Qurbonova M. Bola nutqining lingvistik va pragmatik xususiyatlari. – Filol. fan. dokt. (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2020.
9. Tixomirova Y.I. Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
10. Xaydarova S. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda differensiallashgan metodlarni tanlash usullari. – Jizzax, 2014.
11. Anne, baba, çocuk ilişkisi. – Kasim, 2022.
<https://www.antalyaozelegitim.com/blog/cocuk-gelisimi/cocuklarin-kisilik-gelisiminde-anne-babalarin-etkileri.html>
12. [https://www.academia.edu/113775609/Language_Education](https://www.academia.edu/113775609/Language_Education_Psychological_Analysis_of_Language_Development_in_Children) A
Psychological_Analysis_of_Language_Development_in_Children.